

А.А. Мустафаева* , **Қ.Қ. Аубакирова**

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

*e-mail: rummana@mail.ru

МЫСЫР МӘМЛҮК МЕМЛЕКЕТІ МЕН АЛТЫН ОРДАДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЙ МЕН ТҮРКІ ТІЛІНІҢ МӘРТЕБЕСІ

XIII-XV ғасырлардағы Египеттегі Мәмлүктер мемлекеті мен қазіргі Орталық Азиядағы Алтын Орда мемлекетінде практикалық тұрғыдан қолданысқа ие болған түркі тілі – қазіргі түркі тілдерінің бастауы. Ескі қыпшақ немесе қыпшақ деп аталатын сол дәуірде әртүрлі диалекттерді қамтитын бұл түркі тілінде қалыптасқан лексикалық қабаттың біраз бөлігі қазіргі қазақ тілінің лексикалық қорынан да табылады. Әсіресе Мысыр жерінде жазылған қазіргі таңда әлемнің мұрағат-кітапхана қорларында сақталған мәмлүк-қыпшақ қолжазбаларын зерттеу мен зерделеу отандық шығыстану мен түркітану бағыттары үшін маңызы зор. Алты ғасырдан астам уақыт бойы сақталған бұл жазба ескерткіштерін тіл тұрғысынан, яғни лексика мен грамматика тұрғысынан кешенді зерттемес бұрын, олардың алғышарттарын, атап айтқанда, қоғамда қалыптасқан тілдік жағдайды, жазылу себептері мен нәтижелерін анықтап алу маңызды. Жағрафиялық жағынан бір-бірінен алыс, бірақ діл, дін мен тіл жағынан бауырлас халықтардың ортақ тілінің мәртебесі мен тілдік жағдайын сипаттау салыстырмалы-тарихи әдісіне негізделеді. Нәтижесінде Алтын Орда мен Мысыр мәмлүк мемлекетінде түркі тілінің мәртебесі анықталып, аймақтағы тілдік жағдайға сипаттама берілді. Жат елде билік орнатқан да, өз жерінде қалып Моңғол империясының құрамына кірген де түркілер тілін толық сақтап қалып, қазіргі түркі тілдері үшін іргетасқа айналды. Египеттегі мәмлүктер жергілікті тұрғындардың тілі – араб тілінің ықпалынан шықпаса да, ана тілдерінде сөйлеп, екі тілде құнды еңбектерін мұра етіп қалдырды. Ал Жошы ұлысындағы қыпшақтар түркі тілінің мәртебесін жоғарылатып, ел ішінде де, сыртында да негізгі қарым-қатынас құралына айналдырып, нәтижесінде моңғол тілін толығымен ығыстырылуына себепкер болды.

Түйін сөздер: түркі, қыпшақ, мәмлүк, Алтын Орда, тіл, тілдік жағдай.

A.A. Mustafayeva*, K.K. Aubakirova

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

*e-mail: rummana@mail.ru

The language situation and status of the turkic language in the egyptian Mamluk state and Golden Horde

The Turkic language, called Türki, the Old Kipchak or Kipchak language, which was actively used in the Mamluk state in Egypt and the Golden Horde in the 13th-15th centuries, is the proto-language of the modern Turkic languages. Most of its lexical layer, which includes various dialects of the Turks of that period, is reflected in the lexical fund of the modern Kazakh language. The study of Mamluk-Kipchak manuscripts, written in Egypt and stored in world archives and libraries, is especially necessary for Kazakhstan Oriental studies and Turkic studies. For further comprehensive research from the point of view of language, including the vocabulary and grammar of these written monuments, stored for more than six centuries, it is necessary to determine the prerequisites for their creation, in particular, to describe the linguistic situation in society and determine the status of the Turkic language. The study is based on a comparative historical method in order to determine the status and describe the linguistic situation of the Kypchaks, who are geographically distant, but spiritually united, including linguistically. As a result, the status of the Turkic language in the Golden Horde and the Mamluk state in Egypt was determined, and the linguistic situation in the region was described. The Turks were able to preserve the language both in their homeland under the rule of the Mongol Empire, and in a foreign land in Egypt, where, along with Arabic, the Mamluks continued to use their native language and create valuable written monuments. In the Golden Horde, the Turks, gradually replacing the Mongolian language, turned from the Turkic a key language of communication both within the country and abroad, in particular, in the development of relations with Mamluk Egypt.

Key words: Turki, Kipchak, Mamluk, Golden Horde, language, language situation.

А.А. Мустафаева*, К.К. Аубакирова

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, г. Кызылорда

*e-mail: rummana@mail.ru

Языковая ситуация и статус тюркского языка в египетском Мамлюкском государстве и Алтын Орде

Тюркский язык, называемый тюрки, старокипчакским или кыпчакским, который активно применялся в государстве мамлюков в Египте и Золотой Орде в XIII-XV веках, является праязыком современных тюркских языков. Большая часть его лексического пласта, включающего в себя различные диалекты тюрки того периода, отражена в лексическом фонде современного казахского языка. Изучение мамлюкско-кипчакских рукописей, написанных в Египте и хранящихся в мировых архивах и библиотеках, особенно необходимо для отечественного востоковедения и тюркологии. Для дальнейшего комплексного исследования с точки зрения языка, включая лексику и грамматику данных письменных памятников, хранящихся более шести веков, необходимо определить предпосылки их создания, в частности описать языковую ситуацию в обществе и определить статус языка тюрки. Исследование основано на сравнительно-историческом методе с целью определения статуса и описания языковой ситуации кыпчаков, которые отдалены географически, но едины духовно, в том числе лингвистически. В результате определен статус тюркского языка в Золотой Орде и мамлюкском государстве в Египте, а также описана языковая ситуация в регионе. Тюрки смогли сохранить язык как у себя на Родине под властью Монгольской империи, так и на чужбине в Египте, где наряду с арабским, мамлюки продолжали использовать родной язык, создавать ценнейшие письменные памятники. В Золотой Орде тюрки, постепенно вытесняя монгольский язык, превратили из тюрки ключевым средством общения как внутри страны, так и за ее пределами, в частности, в развитии отношений с мамлюкским Египтом.

Ключевые слова: тюрки, кыпчакский, мамлюкский, Золотая Орда, язык, языковая ситуация.

Кіріспе

Бұл жұмыс ҚР БЖҒМ гранттық қаржыландыруымен АР09058228 «Мәмлүк-қыпшақ тілінің лексикалық қоры (XIV ғасырдағы «Китаб Бұлғат әл-Муштақ» қолжазбасы негізінде)» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Еуразия кеңістігінде орын алған түрлі жаугершілік қақтығыстардың салдарынан мәдени құндылықтар, оның ішінде қолжазбалар жойылып кетті. Біздің заманымызға дейін жеткен қолжазбалардың бір бөлігі уақыт өте келе жоғалып кетсе, бір бөлігі әлемнің түкпір-түкпірінде сақталып қалды. Кеңес кезеңінде жалпы ғылым мен техника айтарлықтай дамығанымен, кеңес республикаларының тарихы, мәдениеті, діні және тілі түбегейлі өзгеріске ұшырады. Көшпелілер мәдениеті жазбаша мәдени мұрадан тыс қарастырылып, орта ғасырларда дүниеге келген қолжазбалар түпнұсқа тілінде зерттелмеді, нәтижесінде Қазақстанның барлық гуманитарлық ғылымдарында қате мәліметтер мен бос кеңістік пайда болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін мәдени мұрамыз тарихи Отанымызға қайта әке-

лініп, жан-жақты зерттеліп, ғылыми-педагогикалық айналымға енгізіліп, жаңа қолжазбалар табыла бастады.

Қазақстан мемлекеті тәуелсіздігін алғаннан кейін кеңестік дәуірде зерттеуден тыс қалған рухани құндылықтарын қайта жаңғырту мен пайда болған рухани вакуумды толтыру мақсатында бірнеше мемлекеттік бағдарлама қабылдады. Бұл рухани құндылықтардың ішіндегі жазба мұрамызды анықтап, тауып, зерделеуге деген қажеттілік туындады. Түркия, Франция, Нидерланды, Италияда сақталған мәмлүк-қыпшақ тіліндегі қолжазбалардың ана тіліміз, ұлтымыздың тілі – қазақ тілі үшін маңызы зор. Қазақ тілінің бастауын мәмлүк-қыпшақ, ескі кыпшақ, түркі немесе кыпшақ тілінен алғанын ескерсек, бұл тіл мен оның фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және әсіресе лексикалық қабаты үшін ортағасырлық тілдің аталмыш қоғамда алған орнын, тілдік жағдай мен түркі тілінің мәртебесін анықтау да маңызды. Тарихи тұрғыдан Алтын Ордада бірі Хорезмде, екіншісі Мысырда орналасқан екі орталық қалыптасты. Ғылым, әдебиет пен өнерге қолдау көрсеткен мәмлүк сұлтандары араб тілін білгенімен, өздерінің ана тілі, түркі тілінде сөйлегендіктен, кыпшақ тілі олардың тарихи Отаны – Алтын

Ордада ғана емес, сонымен қатар Мысырда да билік пен дипломатия тілі ретінде ресми статуска, үлкен маңыздылыққа ие болып, ғылыми еңбектердің, әдеби шығармалардың және оқыту үдерісінің тілі ретінде қолданылған.

XIII-XV ғасырларда бірі Еуразияның Орталық Азиясында, екіншісі Африканың солтүстігінде құрылып, орын алған Алтын Орда мен Мәмлүктер мемлекеттерінің қазақ халқының тарихы, тілі мен әдебиеті, ділі мен діні, мәдениетіне қосқан үлесі зор. Екі елдің қарым-қатынасының дамуы саяси, экономикалық, әлеуметтік, генеалогиялық, діни, эмоционалдық (немесе психологиялық) және т.с.с. бірнеше фактордың кешенінен құралады, яғни Жошы мен Құлағы ұлыстарының арасындағы шиеленістер, екіншінің араб халифатына шабуылы, Еуропадан кресшілердің шабуылы; генетикалық тұрғыдан туыстық байланыстар; Алтын Ордада ислам дінінің қабылдануы; Дешті-Қыпшақтан шыққан Мысыр мәмлүктерінің Ұлы далаға сағынышы және т.б. Мысырдағы мәмлүктер мемлекетінде билік еткен сұлтандардың әрқайсысы бұл қарым-қатынастың орнап, ары қарай жетілуінде елеулі орын алды, мәселен, Египет мәмлүк сұлтандарының бірі әз-Заһир Бейбарыстың немесе Алтын Ордаға Берке ханның келуі әрбір ел ішінде де, екі елдің байланысының қалыптасып нығаюына себепкер болғаны тарихтан белгілі. Египет пен Алтын Орда арасындағы байланыстардың алғашқы сатысы Сұлтан әз-Заһир Бейбарыстың билікке келуімен тығыз байланысты. Жалпы бұл сұлтанға дейінгі 1250-1260 жылдарды қамтитын бірінші онжылдық мәмлүк тарихында өтпелі кезеңді құрайды. Сондай-ақ Алтын Орда мемлекетінің билік тізгінін Берке ханның (1256-1266 жж.) алуы, атап айтқанда ислам дінін қабылдауы екі ел арасындағы байланысты одан әрі күшейтуге негіз болды десек те болады.

Мәмлүк-қыпшақтар тарихы Орта Азия, атап айтқанда қазіргі Қазақстанмен, сонымен қатар Африка құрлығындағы қазіргі Египет (Мысыр) және Сирия (Шам) елдерімен тығыз байланысты. Қазақ елімен байланысы олардың шыққан жері, яғни оның Отанына айналған, тіпті титулды ұлттың рулық құрамына енуі арқылы көрініс тапса, ежелгі фараондар елімен олардың үш ғасырға жуық уақыт бойы билік етулерінен көрінеді. Моңғол шапқыншылығы барысында құл (дәлірек айтқанда «ақ құлдар») ретінде сатылған қыпшақ даласынан шыққан мәмлүктер немесе мәмлүк қыпшақтары Мысырда XIII-XVI

ғасырлар бойы тек билік орнатып қана қоймай, өздерінің төл мәдениетін де кеңінен тарата отырып, жергілікті араб мәдениетінде көрініс табуына кілт қозғаушы күшіне айналды десек те болады. Жалпы алғанда, «мәмлүк» сөзі араб тіліндегі «مملک» /мәләкә/ иелену, ие болу, билеу етістігінің ырықсыз етісінің есімшесінен туындап, тура аударғанда иеленген, егесі бар, біреуге тиесілі деген мағыналарды береді. Кейін тарихи жағдаятқа байланысты сөздің мағынасы кеңейіп, мәмлүктер деп Орта Азиядан Мысыр мен Шам елдеріне сатылған ақ құлдарды атаған.

Ұсынылып отырған **жұмыстың мақсаты** Алтын Орда мен Мысырлық мәмлүк мемлекетіндегі тілдік жағдай мен тілдік мәртебені анықтау болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін **келесі міндеттерді** қойдық: Мысырда мәмлүк мемлекетінің орнауы мен алғышарттарын сипаттау; Моңғол империясының Жошы ұлысы мен оның тілдік жағдайына әсерін анықтау; араб-түркі және моңғол-түркі қарым-қатынастарындағы негізгі тілді ажырату; екі мемлекеттегі қолданыстағы түркі тілінің дәрежесін анықтау. **Зерттеу нысаны** – XIII-XV ғасырлардағы Алтын Орда мен Мысырлық мәмлүк қоғамдарындағы тіл.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы. Бұл зерттеу, ең алдымен, қарастырылатын уақыты (XIII-XV ғасыр) бойынша ерекшеленеді. Уақыт қашықтығы ұзақтаған сайын жалпы ескерткіштің тілі, мәтіннің формасы мен мағынасы көптеген өзгерістерге ұшырайды. Сондықтан белгілі бір тіл өмір сүрген қоғамда орын алған өзгерістерді де қамтитын тілдік өзгерістердің заңдылықтары мен тілдік деректерді анықтау, сипаттау, жалпылау және жіктеу мақсатында тарихи әдіс негізге алынады. Тілді, атап айтқанда, оның сөздік қорын зерттеу арқылы белгілі бір халықтың, Отанынан жырақта жүріп Мысырда сұлтандық еткен мәмлүк-қыпшақтарының тұрмыс-тіршілігін сипаттауға, Мысыр мен Алтын Ордадағы тілдік жағдай мен қыпшақ тілінің мәртебесін анықтауға болады. Тарихи әдіспен кірме сөздерді зерттеу арқылы қыпшақтардың басқа халықтармен байланысын анықтауға болады. Сондықтан бұл әдіс тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар ұлттық-мәдени тұрғыдан да маңызды болып табылады. Лексикалық бірліктерді уақыт (ортағасырлық және қазіргі заманғы тілдер) және тілдер (негізінен қыпшақ және қазақ тілдері, сонымен қатар қосымша ретінде қазіргі түркі тілдерімен салыстыру) бойынша салыстыра зерттеу үшін салыстырмалы-тарихи

әдісі қолданылады. Қыпшақ, араб және диалект тілдердің деректері бойынша XIII-XV ғасырлардағы нақты тілдік бірліктердің формасы мен мағынасын анықтау үшін лингвистикалық қайта құру әдісі қолданылады. Бұл әдіс арқылы сөздердің негізгі, көмекші және ауыспалы мағыналарын, кірме сөздер мен олардың тілдің дамуына жағымды және жағымсыз әсерін анықтауға болады.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Араб тіліндегі деректердің бірінде мәмлүкке ата-анасы жоқ, сатуға да, сатып алуға да келетін ақ құл ретінде сипаттама беріледі (Said Abd al-Fatah, 1976: 213). Сонымен араб тілді деректерде «құл» сөзі «мәмлүк» және «'абд» (العبد) сөздері арқылы берілген. Алайда аталмыш екі сөздің бір-бірінен айырмашылығын Б. Жұбатова мен Қ. Аубакирова «Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.)» атты монографияларында: «... бұл сөздің түркі-қыпшақ тіліндегі аудармасы *құл* (قول/қул/) деп беріліп, осы бөлімде кездесетін «العبد»/'абд/ сөзінің аудармасы қыпшақ тілінде «қара»/қара/ – қара деп көрсетілген. Аталған бөлімде «المملوك»/мәмлүк/ сөзі «الأمير»/амир/, түркі тілінде «باك»/бәк/ – бек деген сөзден кейін келеді. Бұл жерде *мәмлүк* сөзінің *әмір*, *бек* сөзінен кейін келуі олардың дәрежесінің жоғары болғанын көрсетеді. Ал нағыз құл мағынасындағы «العبد»/'абд/ сөзінің де осы бөлімде қатар берілуі «المملوك»/мәмлүк/ және «العبد»/'абд/ сөздері арасындағы ерекшеліктердің бар екенін білдіреді. Қолжазбадағы «العبد»/'абд/ сөзінің «قرا»/қара/ деп аударылуы көбіне қара жұмыспен айналысатын қара нәсілді құлдарды білдірсе керек. Ортағасырлық араб тарихшыларының еңбектерінде келтірілген деректерден де мәмлүктердің құлдарға қарағанда көптеген артықшылықтары болғанын анық байқауға болады. Олар жас кездерінен бастап әскери өнерді, жазу-сызуды, дін негіздерін үйреніп, билік істерінен хабардар болып, елдің саяси-экономикалық өміріне ықпал етіп отырған. «العبد»/'абд/ деп аталатын көбіне Африкадан әкелінген қара нәсілді құлдар ауыр жұмысқа, үй шаруасына тартылса, өздерінің ерлігімен, тапқырлығымен көзге түскен мәмлүктер билік, әскери істеріне, кеңсе жұмыстарына тағайындалып, жоғары лауазымға дейін көтеріліп отырған» (Жұбатова, 2019: 20) деп ортағасырлық түркі жазба ескерткіштеріне сүйене отырып анықтайды.

Авторы белгісіз, алты негізгі ортағасырлық лингвистикалық еңбектің бірі «Әл-Қауанинде» де, «Тәржүманда» да «مملوك»/мәмлүк/ сөзі түркі-қыпшақ тіліндегі аудармасы «قول»/қул/ ретінде, ал көпше түрі араб тіліндегі көптікті жасайтын формулалардың бірі «فاعيل»/фа'аил/ негізінде «مماليك»/мамалик/ болып жасалады. Әл-Қауанинде «мәмлүк» сөзінің қолданысынан бірнеше мысал келтіруге болады: «فتقول في معنى مملوك» *сұлтанның мәмлүгі деп сұлтанның құлын айтамыз*); «فتقول في معنى مملوكي» *менің мәмлүгім деп (менің) құлымды айтамыз*; «فتقول في معنى مماليكهم الارنن قلادر» *олардың мәмлүктері деп олардың құлдарын айтамыз және т.б.* Ал қыпшақша-арабша сөздікте тіпті «الفصل في المماليك و المملوك والست» «والجاري» (*Мәмлүктер, мәмлүк, ханшайымдар және күңдер*) атты бөлімнің атауында мәмлүк те, мәмлүктер де қолданылады. Бұдан шығатыны, «'абд» құлды білдіретін жалпылама сөз болса, «мәмлүк» қара жұмыс міндеттелген қара нәсілді құлдарды емес, әскери жұмыс міндеттелген ерлік пен батырлыққа ие адамдарды білдіретін сөз болған. Мәмлүктерді құлдан гөрі, адам деп атауымыз зерттеуші А. Өлібекұлының жалдамалы, арнайы дайындықтағы адамдар деген ұсынысына (Өлібекұлы, 2008: 12) сәйкес келеді. Сондай-ақ «мәмлүк» сөзінің «құл» ретіндегі мағынасы тек мәмлүк қыпшақтары билеген кезге тұспа-тұс келеді. Құлдыққа түскен, кейіннен сұлтан дәрежесіне дейін көтерілген билеушілердің ішінен әл-Айни түркіден шыққан Бейбарыс пен Қалауынды атайды. Сол сияқты мәмлүк мемлекетінің тарихта есімі қалған сұлтандарының бірі, мемлекеттің бірінші сұлтаны, «сұлтанасы», араб-мұсылман әлеміндегі алғашқы әйел билеуші – Шәжәрәт әд-Дур да күң ретінде түркі топырақтарынан Мысырға әкелінген. Оның үш айлық билік етуінің өзі Египет үшін маңызды болғаны белгілі, біріншіден, билікке бірінші әйел-билеушінің келуі (деректерде Сұлтана Шәжәрәт әд-Дур, «а» жалғауы араб тілінде әйел тегін білдіреді); екіншіден, Франция билеушісі IX Людовикке қарсы соғыста мәмлүктердің жеңісі; үшіншіден, Айюбилер дәуірінің аяқталуы мен Мәмлүктер дәуірінің басталуымен ерекшеленеді. Сұлулық мен даналық иесі, ақылы көркіне сай Шәжәрәт әд-Дур түркі қызы Айюби династиясының сұлтаны II әс-Салихке күң ретінде беріліп, кейін екінші ресми әйеліне айналып, мемлекеттің саяси өміріне де сұлтанмен бірге араласа бастайды. Зерттеуші А. Мустафаева айтуы бойынша,

«Шәжәрәт әд-Дур тек әйелге лайықты көркімен, әсем даусымен ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің билеушісіне лайық деп саналатын саяси, әскери, дипломатиялық дағдыларына ие болды. Оның қысқа мерзімді билігі – оның мемлекетті басқара алмауымен емес, «әйел болмысы» табиғатымен тығыз байланысты» (Мустафаева, 2019: 26-27).

Территориялық, экономикалық, діни, тарихи, әлеуметтік және т.б. салалардағы екі халық арасындағы қарым-қатынастар барысында екі халықтың да мәдениетіне, атап айтқанда, тілі мен тілдік қорына әсер ететіні сөзсіз. Алайда арабтардың түркі халқына әсері исламмен байланысты болса, түркілердің арабтарға әсері біріншілердің ерлігі мен жауынгерлігімен байланысты болды. Араб Шығысында ислам діні орнығып, Араб халифатының күшеюінде жалдамалы түркі әскерлерінің санының жылдан-жылға артуы дәлел бола алады. Түркілердің батырлығы мен ерлігі Осман империясының (1299-1922), сондай-ақ жоғарыда көрсеткеніміздей мәмлүк-қыпшақ мемлекетінің (1250-1517 жж.) орнап, бір емес, бірнеше ғасырға созылған мемлекеттік тарихы бар мемлекеттер бірден-бір дәлел бола алады. Әл-Қалқашанди де Дешті-Қыпшақтан шыққан түркілерді Мысырға әкелудің басты себебін олардың ерекше қасиеттерімен, оның ішінде сыртқы мен ішкі әлемнің көркемдігімен байланыстырады. Ол түркілердің бет-әлпеті мен дене бітімі тұрғысынан да, көркем мінез, ерлік пен адалдығын жоғары бағалаған (al-Kalkashandi, 1922: 456).

Ал мәмлүк-қыпшақтардың бірден-бір ерекшелігі олардың жат елде мемлекет құрып, оны күшейтіп, жергілікті мәдениетке сіңісу арқылы емес, керісінше өздерінің төл мәдениетінің элементтерін өзге мәдениетке әкелуінде екенін ескергеніміз жөн. Зерттеуші Қ. Аубакирова арабтар мен түркілер арасындағы қарым-қатынас тарихының VII ғасырдың өзінде де болғандығын Мұхаммед пайғамбардың «түркі шатырында» демалғандығы, оның сенімді сахабалардың бірі Омар ибн әл-Хаттаб (634-644 жж.) пен халифа Муғауийдің (661-685 жж.) «түркілерге тиіспендер» деп айтқан сөздері арқылы растайды (Аубакирова, 2016: 26). Ортағасырлық араб деректеріне сүйенсек, Орталық Азиядан әкелінген Аббасилер әулеті тұсының өзінде мәмлүктер алғаш рет Таяу Шығысқа әкелініп, әскер құрамында болып, тіпті саны отыз мыңнан асты деседі (al-Mahas, 1963: 336-338). Олардың Аббасилер мемлекетіне жіберілуі бірнеше жол арқылы жүзеге асты: құл

ретінде сату мен сатып алу; сый мен сыйлық ретінде жіберу және соғыс тұтқыны ретінде алу. Осындай үш жолдың бірі – құлдыққа сатылу арқылы Мамун халифтің құлына айналған Тулун мәмлүгі бас уәзірге дейін көтерілгені анық.

Тіпті бұл әулет тұсындағы әл-Мутасим халифі билігі кезінде әскери құрамдағы арабтардың ықпалы азайып, керісінше ерлік пен батырлықпен бірден көзге түскен мәмлүктердікі арта бастайды. Мәмлүктердің әскери істегі шеберліктері басқа халифтер тұсында да ескеріліп, мансаптары өсіп, тіпті Аббасилер дәулетінің Мысыр, Ирақ жерлерінде Йазид Бин Абдуллах әт-Түрки, Ашнас әт-Түркидің билік жүткізгеніне тарих куә. Мәмлүктердің IX-X ғасырлардағы билігі кезінде мемлекеттің тек әскери жағы емес, сонымен қатар басқа да маңызды жақтары нығайды. Мәселен, жоғарыда көрсетілген Ахмад Ибн Тулун Мысырдағы 868-905 жж. билігі тұсында елде білім мен ғылым, сауда, мәдениет салаларында біраз нәтижелер көрініс тапты.

Зерттеуші Б. Батыршаұлы да мәмлүктердің этникалық тұрғыдан бірлігін араб деректерін негізге ала отырып, анықтауға тырысады. Ғалым мәмлүктер билігі тұсында да өмір сүрген шеркештерді қазіргі Батыс Қазақстандағы кіші жүз құрамындағы шеркеш руымен тікелей байланыстырады (Батыршаұлы, 2005: 652).

Қазіргі Қазақстан жерінде мәмлүк-қыпшақтардың этникалық және тарихи тұрағы қалыптасуы нәтижесінде қазақ ұлтының да, тілінің де негізі қаланды. Сөйтіп қазіргі қазақ тілінің бастауы саналатын қыпшақ тілі тек Алтын Орданың емес, сондай-ақ Египеттегі мәмлүктер династиясының да ресми тіліне айналды. Бұл тіл қазіргі зерттеу жұмыстарында ескі қыпшақ тілі, мәмлүк-қыпшақ тілі, түркі тілі, түркі қыпшақ тілі және қыпшақ тілі ретінде қолданылады. «Қазақ» сөзінің алғашқы рет қолданылуы да Мысырдағы мәмлүктер дәуіріне, атап айтқанда қыпшақша-арабша сөздігінде көрініс табады. «Жалғыз, жалаңаш, кезбе, қаңғыбас» деп аударылып келген «қазақ» сөзі алғашқы рет қазақстандық зерттеуші Қ. Қыдырбаев тарапынан «үйлі болған, үйге кірген, бөлінген, бөлініп еншісін алған» деген мағыналарға ие болып, дәлелденеді (Қыдырбаев, 2015: 77). Ә. Құрышжанұлы мәмлүктердің құрамы мен қолданған негізгі тілдеріне байланысты келесі тұжырымын береді: «Этникалық құрамы жағынан мәмлүктер әр алуан елдердің өкілдері болған. Талай тайпа-рулар мен халықтардың қолға түскен жасақтары әрдайым құлдыққа сатылып

отырған. Олардың ішінде сол кездегі «Дешті Қыпшақ» даласынан (Алтай мен Днепр, Днестр мен Дунай өзендеріне дейін созылып жатқан кең өңірді жайлаған) келген рулар мен ұлыстардың айбынды азаматтары да аз болмаған. Мәмлүк гвардиясында құлдармен қатар өз еркімен жалданып қосылғандар да болған (қыпшақтар, түріктер, түрікмендер, грузиндер, славяндар, еуропалықтар, кавказдықтар және т.б.), бірақ олардың бәрі бірдей бір орталыққа – қыпшақтар билігіне бас ұрып, бір тілде, тек қана қыпшақ тілінде сөйлеген (ресми түрде)» (Құрышжанұлы, 2007). Бұл тұжырым арқылы бірнеше ұлтты қамтыған мәмлүк-қыпшақ мемлекетінің негізгі, ортақ, қарым-қатынас тілі ретінде қыпшақ тілі екенін тағы да бір растаймыз. Алайда араб деректерінің біразында (әл-Мәлик әл-Мансұр Қалауын, әл-Мухибби, Ибн әл-Фырат және т.б.) Мысыр мен Алтын Орда арасындағы қарым-қатынас тілі ретінде моңғол тілі көрсетілсе, әл-Айниде араб тілімен қатар, ұйғыр тілі де көрсетіледі. Бірақ М.Усманов түркі халықтарына ортақ қыпшақ тілі туралы Араб Шығысында айтылмауы бір жағынан араб тілді мәтіндерді бұрыс аудару мен үстіртін оқу және екінші жағынан араб емес деректердің назардан тыс қалуының нәтижесінде деп көрсетеді (Усманов, 1979: 95). Ал қыпшақ тілінің өкілдері де араб деректерінде «қыпшақпен» қатар, «татар» және «моңғол» ретінде кездеседі. Мәселен, Қалқашанди, әл-Мақризи және Абу әл-Мухассиннің еңбектерінде қыпшақ ұғымы «الفججاق» /қипжақ/, Ибн абд әз-Заһирдің тарихи шығармасында «الفججاق» /қифжак/ деп қолданылса, кейбір зерттеушілердің еңбектерінде «التاتار» /татар/, «القبائل الذهبية» /қабаил захабия/ (тура ауд. алтын тайпалар), «المغول» /муғул/ деген атаулармен қатар кездеседі. Араб тіліндегі ортағасырлық еңбектерде Алтын Орда тұрғындары татар, моңғол немесе қыпшақ деп аталса, олардың тілі көбінесе моңғол тілі деп қарастырылды. Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ еңбектерін зерттеуші А. Зайончковскийде «қыпшақ» және «түркі» сөздері бір ұғым ретінде бір-бірін алмастырып қолданылады (Зайончковский, 1967: 80-89). Кез келген елдің тарихи кезеңдерін қарастыруда оның этникалық құрамын зерттеуде этностың ажырамас бөлігі саналатын тілді де ескеру маңызды. Тіл тек қарым-қатынас құралы емес, сонымен қатар ол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін барынша максималды түрде суреттеуге мүмкіндік туады, яғни ол (тіл) халықтың немесе

халықтардың салт-дәстүрін, жүріс-тұрысын, ой-сезімінің айнасы десек те болады. Тіл арқылы аталған атаулар тарих, тіл, әдебиет, өнер, дін және т.б. салаларда едәуір маңызды да, құнды ақпараттар беріп, нәтижелі зерттеулерге қол жеткізеді.

Ал бұл кезеңде түркі немесе қыпшақ немесе мәмлүк-қыпшақ тілінің қолданысын дәлелдейтін негізгі факторлардың бірі сол уақытта жазылған еңбектер болып табылады. Зерттеуші Г. Гайнутдинова Мысырда жазылған ескерткіштер тілі Алтын Ордада қалыптасқан ескерткіштер тілінен айырмашылықтарды мардымсыз деп санайды (Гайнутдинова, 2005: 14). XIV ғасырда Мысыр мен Алтын Ордада әлі күнге дейін өзектілігі мен маңыздылығын жоғалтпаған, сонымен қатар күрделі зерттеу нысанына айналмаған жазба ескерткіштер пайда болады. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерге араб графикалы тарихи, әдеби және лингвистикалық шығармалар жатады. Сөздік пен грамматикалық еңбектерден тұратын, араб және қыпшақ тілдерінің лексикалық, морфологиялық және синтаксистік қорларынан құнды мағлұмат беретін лингвистикалық жазба ескерткіштердің ішінде «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак», «Китаб әт-тухфа әз-закийя фи әл-луға әт-туркийя», «әл-Қауанин әл-куллийа лидабт әл-луғат-туркийя», «Китаб мажмуа тарджуман турки уә аджами уә муғули уә фарси» және «Китаб булғат әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қифджак» сияқты алты еңбекті атаймыз. Жошы Ұлысының негізгі этникалық құрамын түркі тілді халықтар құрауы жаңа мемлекеттің ресми тілі ретінде түркі тілі анықтап, оның дәрежесін белгілеуге негіз болып, моңғол тілінің тек басқарушы династия өкілдерінің арасында қолданыс табуына себепкер болды. Моңғол билеушілерінің ұтымды саясатының қырларының бірі – жаулап алған территорияларда жергілікті халықтың тілін қарым-қатынас тіліне айналдыру болды. Рашид әд-Дин де парсыша, қытайша, тибетше және ұйғырша жетік меңгерген сарай қызметкерлер сол халықтың тілінде хат жазып, бұйрық, үкім шығарып, оларды қарапайым халыққа жеткізіп отырды (Рашид ад-Дин, 1960: 140). Сондықтан түркі тілі іскерлік қарым-қатынас жазба тілі болуымен қатар, моңғол-түркі этникалық аралық тілге де айналды.

Орта ғасырлардың X-XV ғасырларында өмір сүрген бұл қыпшақ тілі (түркі немесе орыс деректеріндегі тюрки) тек қазақ тілінің ғана

емес, сонымен қатар қазіргі түркі тілдерінің бастауы болып саналады. X-XIII ғасырлар арасындағы Қарахан дәулеті мен XIII-XV ғасырлар арасындағы Алтын Орда мемлекеті тұсында өмір сүрген тіл араб пен парсы тілдерінің ықпалына түседі. Л. Абзаловтың пайымдауынша, ортағасырлардағы Еуразия құрлығында шоғырланған түркі халықтар түркі тілінің қалыптасқан әртүрлі диалект формаларына қарамастан бір-бірін еркін түсінген. Алайда ислам дініне бет бұрған түркі халықтары үшін әдеби тілдің араб пен парсы кірме сөздерімен байытылған жазба формасы біршама қиындықтар туғызған (Абзалов, 2008: 178).

Қорытынды және тұжырымдама

Сөйтіп Дешті-Қыпшақтағы түркі ортаның басымдылығы түркі тілінің қолданысы мен елдегі дәрежесін анықтауда заңдылық болды. Моңғол тілі империяның негізгі тілі болғанымен, қолданысы түркі тіліндей болмауының бірнеше себебін атап көрсетуге болады: біріншіден, моңғол тілді халықтың санының аз болуы; екіншіден, моңғол тіліне қоса, түркі тілін де меңгерген моңғол ұлтының түркі тілінде де сөйлеуі; үшіншіден, Шыңғысхан кеңселерінде түркі тілінің кең қолданысы; түркі халықтарының Моңғол империясында ғана емес, сондай-ақ әлемнің біраз бөлігінде көп және кең таралуы және т.с.с. Л. Абзалов «Жошы ұлысының ресми жазба тілі мен кеңсе мәдениеті» диссертациялық зерттеу жұмысында Моңғол империясында түркі тілінің ресми тіл дәрежесіне жетуінде бірнеше факторды көрсетеді, оның ішінде түркі-моңғол тайпаларының жақындастығы, Шыңғысхан ұлысының этникалық құрамы және түркі тілді ұйғырлардың әсері. Мысырдағы мәмлүктер мемлекетінің этникалық құрамы Дешті-Қыпшақтан шыққан бір халықтан емес, бірнеше халықтан, атап айтқанда, грек, армян, шеркеш, парсылар, судандықтар және т.б. жасақталды. Алайда этникалық құрамның негізгі бөлігін түркілер құрағанын Египет тарихшысы Қасым Абд Қасым бірінші мәмлүк мемлекетінің көпшілігі қыпшақ пен Қауқаз жерінен шыққан түркілер болса, екіншіде шеркеш түркілерден болғандығын дәлелдейді (Kasim, 1986: 128). Бұған байланысты тарихи және деректік ақпаратты сол дәуірде өмір сүрген біраз ортағасырлық араб ғұламаларының (Ибн әл-Фууати, Ибн Касир, Ибн Сасри, Ибн әл-Фурат, әл-Мақризи және т.б.) еңбектерінен кездестіреміз. 1250-1382 жж.

мәмлүктер мемлекетін бахри, ал 1382-1517 жж. буржи деп те аталған. Бұл классификация қазақстандық зерттеуші А. Әлібекұлында кеңейтіліп, мәмлүктер мемлекеті төртке бөлінеді: Бахри мәмлүктері (1250-1381); Буржи мәмлүктері (1381-1517); Бектік (бекзада) мәмлүктері (1517-1811); Мұхаммед Али кезеңіндегі мәмлүктер (Әлібекұлы, 2008: 15). Мысыр тарихын зерттеуші Хафизбек болса, мәмлүктер дәуірін Осман империясына дейін және Осман империясынан кейін деп екіге бөліп қарастырады (Zaqlama, 1986: 192).

Сонымен, мультиэтникалық Жошы ұлысында түркі тілі көпшіліктің қарым-қатынас құралы болғандықтан ресми тілге айналды. Моңғол империясындағы жоғары элитаның ғана тілі болған моңғол тіліне қарағанда, түркі тілі Жошы ұлысы немесе Алтын Орданың негізгі тілі болуымен қатар, империяның басқа да ұлыстарымен қарым-қатынасты орнатуда да қолданылды. Бұған себеп – бір жағынан түркі тілінде сөйлеушілердің халықтар арасында көп болуы, ал екінші жақтан аталмыш тілдің этнолингвистикалық ареалының кеңдігі. Зерттеуші Л. Абзалов түркі тілін түркі-моңғол этноаралық қарым-қатынас құралы ретінде анықтап, моңғол билеушілерінің, тіпті Шыңғысханның өзі де бұл тілді жоғары деңгейде меңгергенін алдыға тартады (Абзалов, 2008: 177). Моңғол тілінің Алтын Ордадағы шектеулі қолданысының тағы бір айғақ мысалы ретінде сол дәуірде жазылған лингвистикалық еңбектер, оның ішінде сөздіктердегі моңғол лексикалық бірліктерінің аз болуы немесе мүлдем болмауын айтуға болады. Моңғол лексикасының аз болуының өзі моңғолдар мен түркілер арасындағы байланыстардың табиғи заңдылық ретінде тілге әсерінен туындайды. Codex Cumanicus сөздігі де сол дәуірдегі түркі тілінің басымдылығының бір айғағы болып табылады. Қыпшақ тілінің «lingua franca»-ға айналуы моңғолдардың шапқыншылығына дейін де басталып, Шыңғысханның билігі орнағаннан кейін керісінше одан әрі күшейгенін айтамыз. Түркі тілінің Алтын Орданың құрылуынан бастап ресми тілге айналғанына назар аударған М. Усманов Жошы Ұлысының Мысырлық мәмлүк мемлекетімен де байланыс орнатуда түркі тілін қолданғанын айтады (Вашари, 2017: 62-63). Сөйтіп моңғол тілі өзі аз ұлттың тілі ретінде билігі астындағы түркі тілін ығыстырмай, содан да болар бір-екі ғасырда жаулап алушы тіл тек Моңғолиямен шектелді. Жалпы алғанда, моңғолдар жаулап

алған территорияларда я тіл, я діл, я дін тұрғысынан жергілікті халықтың бостандықтары мен құқықтарын шектемеді. Мысырлық әл-Омари моңғолдардың жергілікті қыпшақтармен ассиляцияланып, толығымен сіңісіп кеткенін айтады, ал И. Вашари XIII ғасырдың 80-жылдарына таман моңғол тілінің Алтын Орда территориясынан толық ығысқаны туралы тұжырым жасайды (Вашари, 2017: 62).

Қорытындылай келе, Алтын Орда мен Мысырдағы мәмлүк мемлекетінде түркі тілінің қолданылғанын айтамыз. Жошы ұлысының Моңғол империясының құрамында бола оты-

рып, тек ділі мен дінін сақтамай, тілін де сақтап, тіпті басқыншылардың тілін қолданыстан ығыстырған. Ал Египеттегі мәмлүк мемлекеті жергілікті араб тілімен қатар, өз тілін де сақтаған. Екі мемлекеттің де түркі тілін қорғап сақтауының нәтижесінде қазіргі түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің іргетасы қаланды. Бүгінгі күнге дейін әлемдік мұрағат пен кітапхана қорларында сақталған XIII-XV ғасырларда түркі тілінде жазылған, қазақ халқының тарихы, мәдениеті, діні мен тіліне байланысты маңызды ақпарат беретін еңбектерге тәуелсіздігімізді алғаннан кейін ғана отандық ғылымның мүмкіндігі туды.

Әдебиеттер

- Абзалов Л.Ф. Тюркский язык в официальном делопроизводстве Улуса Джучи в XIII столетии // Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки. – Том 150, кн. 8. – 2008. – 176-181.
- Аубакирова Қ.Қ. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.): диссертация. – Алматы, 2016.
- Al-Kalkashandi. Al-Kahira, 1922. The 4th edition. P. 456.
- Anur Zaqlama. Al-Mamalik fii Misr. Cairo, 1986. P. 354.
- Әлібекұлы А. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті (дамуы, әдеби өкілдері, өлең өлшемі). – Алматы: Арда, 2008. – 176 б.
- Батыршаұлы Б. Мысыр мәмлүк мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғасырлар. – Алматы: Экономика, 2005. – 652 б.
- Вашари И. Многоязычие и культурные взаимодействия в Золотой Орде // Золотоордынское обозрение. – 2017. – Т. 5. – №1. – С. 56-73
- Гайнутдинова Г.Р. Историко-лингвистический анализ тюрко-татарского письменного памятника XIV века Джамал ад-Дина ат-Турки "Китабу булгат ал-муштак фи лугат ат-турк ва-л-кифчак": дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Казань, 2005.
- Жұбатова Б.Н., Аубакирова Қ.Қ. Мәмлүктер билігі кезіндегі түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII-XV ғ.): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 177 б.
- Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI в.) // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 6. – С. 80-89.
- Kasim Abd Kasim, Ali as-Sayid Ali. Al-Mamalik: at-Tarih as-Siyasi ua al-Askari. Cairo, 1986. P. 218.
- Қыдырбаев Қ.А. «Қазақ» сөзінің этимологиясы (1245 жылы жарық көрген қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасы негізінде) // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – № 3 (53) 2015. – 75-80 б.
- Құрышжанұлы Ә. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған бір ескерткіш жайында (алғашқы хабар есебінде) // «Көне түрік ескерткіштері тарихы» конференциясының материалдары. – Түркістан, 2007.
- Мустафаева А.А. Статус средневековой женщины в Египте и Корее: первые женщины-правители // ҚазҰУ Жарғысы. Шығыстану сериясы. – №1 (88). 2019. – С. 21-29.
- Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с перс. Ю.П. Верховского. – М.: АН СССР, 1960. – Т. 2. – 248 с.
- Sayd Abd al-Fatah. Asr al-Mamalik fii Misir ua Sham. al-Kahira, 1976. – P. 213.
- Yusuf al-Mahas. Nuzhum zahira fii muluk Misr ua al-Kahira. Cairo, 1963. – P. 473.
- Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV-XVI вв. – Казань: Казанский университет, 1979. – 318 с.

References

- Abzalov, L.F. (2008) *Turkskij jazyk v oficial'nom deloproizvodstve Ulusa Dzhuchi v XIII stoletii* [The Turkic language in the official records of Ulus Zhoshi in the 13th century] // *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki.* – Tom 150, kn. 8. P. 176-181.
- Aubakirova Q.K. (2016). *Mamlukter biligi kezindegi turki-arab madeni-tildik bajlanystary (XIII-XV)* [Turkic-Arab cultural and linguistic relations during the reign of the Mamluks (13-15)] *dissertacija.* Almaty
- Al-Kalkashandi (1922). *Al-Kahira, The 4th edition.* P. 456
- Anur Zaqlama (1986). *Al-Mamalik fii Misr.* Cairo, P. 354
- Alibekuly A. (2008). *Mamlukter biligi kezindegi turki-qipshaq adebiyeti (damuy, adebi okilderi, oleng olshemi)* [Turkic-Kipchak literature during the reign of the Mamluks] Almaty: Arda, 176 b.
- Batyrshaully B. (2008). *Mysyr mamlyk memleketining Deshti-Qypshaqpen bajlanystary. XIII-XV gasyrlar.* [Relations of the Egyptian Mamluk state with Deshti-Kypchak] Almaty: Jekonomika, 652 b.
- Vashari I. (2017) *Mnogojazychie i kul'turnye vzaimodejstviya v Zolotoj Orde* [Multilingualism and cultural interactions in the Golden Horde] // *Zolotoordynskoe obozrenie.* T. 5 №1. S. 56-73

Gajnutdinova G.R. (2005) Istoriko-lingvisticheskiy analiz tjurko-tatarskogo pis'mennogo pamjatnika XIV veka Dzhamal ad-Dina at-Turki "Kitabu bulgat al-mushtak fi lugat at-turk va-l-kifchak": [Historical and linguistic analysis of the Turkic-Tatar written monument of the XIV century by Jamal ad-Din at-Turki "Kitabu bulgat al-mushtak fi lugat at-turk wa-l-kifchak"] Dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.02: Kazan

Zhubatova B.N., Aubakirova Q.Q. (2019) Mamlykter biligi kezindegi turki-arab madeni-tildik bajlanystary (XIII-XV g.) [Turkic-Arab cultural and linguistic relations during the reign of the Mamluks (13-15)]: Monografija /. Almaty: Kazak universiteti, 177 b.

Zajonchkovskij A. K. (1967). K izucheniju srednevekovyh pamjatnikov tjurksoj pis'mennosti (XI-XVI g.) [To the study of medieval monuments of Turkic writing (XI-XVI centuries)] // Voprosy jazykoznanija. № 6. – S. 80-89

Kasim Abd Kasim, Ali as-Sayid Ali (1986). Al-Mamalik: at-Tarih as-Siyasi ua al-Askari. Cairo P. 218

Qydyrbaev Q.A. (2015) «Qazaq» sozinin yetimologijasy (1245 zhyly zharyq korgen qypshaq-arab sozdiginig kolzhazbasy negizinde) [Etymology of the word "Kazakh" (based on the manuscript of the Kipchak-Arabic dictionary, published in 1245)] // Abay atyndagy KazUPU-dyng Habarshysy, «Filologija gylymdary» serijasy, № 3 (53), P. 75-80

Quryshzhanuly A. (2007) Mamluk qypshaqtarynyng tilinde zhazylgan bir eskertkish zhajynda (algashqy habar esebinde) [About a monument written in the language of Mamluk Kipchaks (in the first report)] // «Kone turik eskertkischeri tarihy» konferencijasynyng materialdary. – Turkistan.

Mustafayeva A.A. (2019) Status srednevekovoj zhenshhiny v Egipte i Koree: pervye zhenshhiny-praviteli [The status of medieval women in Egypt and Korea: the first female rulers] // KazYU Zharfysy. Shyrystanu serijasy. №1 (88). S. 21-29.

Rashid ad-Din (1960). Sbornik letopisej [Collection of annals]/ Per. s pers. Ju.P.Verhovskogo. M.: AN SSSR, T. 2. – 248 s.

Sayd Abd al-Fatah (1976). Asr al-Mamalik fii Misir ua Sham. al-Kahira, P. 213

Yusuf al-Mahas (1963). Nuzhum zahira fii muluk Misr ua al-Kahira. Cairo, P. 473

Usmanov M.A. (1979) Zhalovannye akty Dzhuchieva Ulusa XIV-XVI vv. [Acts granted by the Zhoshi Ulus of the XIV-XVI centuries] Kazan': Kazanskiy universitet, 318 s.